Г.Р.Гайнуллина,

Казан,

Казан (Идел буе) федераль университеты доценты

Ә.Еники хикәяләренең сюжет структурасы (“Бала” хикәясе мисалында)

Ә.Еникинең “Бала” хикәясе (1941) сугыш чоры прозасының иң матур үрнәкләреннән санала. Текст “Сөекле кызым Резедага багышлыйм” дигән эпиграф белән башланып китә. Бу өлеш әсәргә куелган исемне, әсәрдәге кыз персонажны автор мөнәсәбәте белән бәйләп килә.

Хикәяләүче укучыны “лейтенант Иванов ротасы” белән сынаулар аша үтү юлы кебек шәрехләнгән урман юлына алып керә. Биредә хикәяләүче исеменнән авторның укучыны “зур саклык белән алгы позициягә” алып бару омтылышы әйтелә. Юл хронотобы урман пространствосы белән янәшә бирелү сынау юлының катлаулы булуын искәртә. М.Бахтин аңлатуына караганда, геройның билгеле бер вакыттагы хәрәкәтен тәэмин итүче шәхси юлы булырга тиеш [1;391]: “Юл ат, арба, машина эзләре белән тулы. Җәяүлеләр дә күп үткән булса кирәк: дымлы комда солдат итекләреннән, хатын-кыз ботинкаларыннан калган эзләр дә ярылып ята” [2;7]. Геройның хәрәкәте күпмедер дәрәҗәдә алдан билгеләнгән: юл буш түгел, димәк, шәхси дип кабул ителгән сынау юлы кабатланган, аны үтү өчен канун-кагыйдәләр дә табылган. Шуңа күрә юл хронотобы геройның шәхси юлы булудан өстен: “Бу юл – бүгенге мәхшәрнең бердәнбер телсез шаһиты. Ике туганның бер үк эзгә басканын бары ул гына белә” [2;7] Укучы да хикәяләүче белән беррәттән шул юлга – геройны гөнаһсыз сабый белән очраштырган эзгә баса.

Биредә гөнаһсыз сабый образына салынган эчтәлекне билгеләп үтү зарур. Әсәрнең исеменә, эпиграфка – көчле позициягә чыгарылган бала геройны сынау алдында калдырган персонаж. Теләсә кемне уйланырга мәҗбүр итә алган бердәнбер хакыйкать белдерелеше булган бала белән очрашу кешенең үз намусы, вөҗданы белән очрашу, бер эзгә басу эчтәлеген

ала. Автор кешедәге шәхси юлның башы – үз намусың белән “сөйләшү”гә, гармониягә – күңел тынычлыгына омтылуга ихтыяҗ туу, ди. Хикәяләүче укучыга тулы дип тасвирлаган юл әлегә “мәкерле тыныч, буш” икән. Димәк, буыннар сызган юлның кайтавазы кеше күңелендә яңгыраш тапканчы шәхси тормыш юлы буш һәм яшәү тәртипләре турындагы мирасны кабул иткәнче ул мәкерле тыныч, ягъни бер сынауны үткәндә кылган ялгыш икенче – күпкә катлаулырак сынауны әзерли.

Урман пространствосын тасвирлау – сынау юлының эчтәлеген ачу кебек укыла. Сынау юлы – “урман, үз-үзен тыңлагандай, хәрәкәтсез һәм тып-тын”. Бу – кешенең уйлану, олы гамь алдында калу мизгеле. Үз-үзен – намусын тыңларга чакырылган укучы әлеге хәрәкәтсезлек, ягъни гамьсезлек халәтенең сурәтен укый. Хикәяләүче укучыга бу халәтне тынлык – нәрсәдер көтү мизгеле дип тасвирлый: “Кояш чыккан вакыт. Мәһабәт төз наратларның очлары җылы нурга манчылып, рәхәт бер талгынлыкка бирелгәндәй, шылт та итмичә, тик кенә торалар...” [2;7]. Илаһи мәхәббәт символы кебек кабул ителгән нур образын кояш чыккан вакыт – таң вакыты образы белән янәшә куеп, хикәяләүче укучыга кеше күңелендә уяну, үзгәрешләр булачагы, бу халәтне мәхәббәт хисе билгеләргә тиешлеген искәртә. Укучыны шул яңа халәтне тоярга әзерләү дәвам итә: “Берәм-сәрәм очраган усакларның көмеш яфраклары, таң сулышыннан уянышып, сөенә-сөенә уйнаган шикелле, җилфердәшәләр...” [2;7]. Көмеш яфракларның сөенә-сөенә уйнавы укучыны тынлык артында көтелгән илаһи серле рәхәтлек барлыгына ышандыра. Әлегә “ачык урыннарда, җиргә таба сыгыла төшеп, хәрәкәтсез ак томан ята”, “тән ниндидер бер җиңеллек, күңел исә шул җиңеллектән гамьсез бер рәхәтлек тоя...” [2;7]. Гамьсез бер рәхәтлек – хәрәкәтсезлекнең эчтәлеге, ягъни кеше күңелендә әлегә гамь булып оешмаган, аның гамәлләренең башлангычы булып тормаган, ниһаять, кешенең күңел төпкеленә яшерелгән, ләкин әлегә табылмаган үз асылы.

Шул рәвешле, укучыны төп геройның үзе белән таныштырганчы, автор иң элек аның эчке халәтен сөйли. Укучы геройның әлеге халәтен үзе

аша үткәрә, хәтта уйлана ук башлый. Автор хикәяләүчесе исеменнән уй-гамәлләрнең һәркайсы алдагы гамәл белән сәбәп-нәтиҗә бәйләнешендә икәнлеген гел искәртеп тора бит: “...эзләр, яшькелт-кара тасмадай, артта сузылып кала” [2;7].

Укучы Зариф янына хәзер инде “ротаның арткы рәтенә” урнаштырыла. Зариф йөзендәге “тыныч ваемсызлыкны” укучы гамьсезлек чагылышы дип бәяли, шуны төгәлләштерү өчен бирелгән портрет детальләренә, хәрәкәт аталышына салынган эчтәлекне укый: “...кызылармеец Зариф, алдан баручы иптәшләренең тигез генә тирбәлгән аркаларына карап, салмак кына атлап бара. ... Бары тик кысыла төшкән күзләре генә аның эчке уйларына йотылып баруын күрсәтә” [2;7]. Зариф уйларының эчтәлеген сөйләр алдыннан хикәяләүче гамьсезлекнең җимергеч олы көч икәнлеген искәртә: “Бу иртәнең җылы тынлыгы, урманның өлкән гамьсезлеге каядыр якында гына мәрхәмәтсез сугыш, кан һәм үлем барлыгын онытып торырга мәҗбүр итә, гүя сөттәй ак томан ул дәһшәтләрне үз эченә яшерә һәм кешедән ераклаштыра. Бу тыныч һәм сөенечле хисләр белән сулый торган табигатьтә кеше ничектер, үзе дә теләмәстән, алданучан була” [2;7]. Авторның фикер юнәлеше гамьсезлекне яшәеш юлы дип кабул иткәннәргә борыла. Гамьсез-вафасыз яшәү, башкалар артыннан салмак кына атлап бару – күпләрнең тормыш-юлы, яшәеш кагыйдәсе. Алар аны бәхетле булу юлы дип саный, чөнки башкалар дөньясында үзеңне шулай табу уңайлы, җайлы, кемнеңдер чынбарлыгына үтеп кергән башка сыймас хәсрәтләр борчымый, бүгенгесе һәм үзеңнеке кыйммәт. Гамьсезлекне яшәеш юлы иткәннәр алданучан, ди автор, биредә үлем төшенчәсе килеп керү дә очраклы түгел. Бу урында яшәү-үлем проблемасы куела, хикәя шул проблеманы яктыртуга да корыла.

Хикәяләүче тасвирлаган бәхетле-тыныч тормыш сурәте – Зариф идеал иткән чынбарлык – кеше яшәешенең иң гади, әмма һәркайчан сагынып теләгән мәгънәсе икәнлеге белән укучы берсүзсез килешә: “Чыннан да, Зариф кая барганын онытмаса да, хәзерге минутта иң гади, шул ук вакытта күңеленең һәркайчан сагынып теләгән уйларына йотылган иде: менә киң

кырлары, зәңгәр урманнары белән гел хыялында яшәгән туган иле, һәр читән казыгына кадәр таныш авылы, сәке йөзлегендәге киртләчләренә кадәр күзе алдыннан китми торган өе, исенә төшергән саен тавышы ишетелгәндәй тоелган хатыны, ниндидер сөйкемле гадәтләре белән йөрәгендә сакланган баласы...” [2;8]. Яшәүне һәм үлемне мәгънәле итүче бердәнбер хакыйкать ул – туган ил, торган җир, сөйгән яр, бала. Әмирхан Еники иҗатын иңләгән әлеге идея бу хикәядә шул хакыйкатьне аңлауга килү проблемасы төсендә яңгыраш ала.

Автор биредә пространство үзгәртелү аша кеше күңелендә әзерләнгән үзгәреш турында сөйли. Туган ил сурәте – күңелнең иркен-рәхәт чагы тасвиры (зәңгәр урманлы, киң кырлы), авыл сурәте – таныш, димәк кадерле, үз, якын дигәнне белдереп килә. Урам күпере, басу юлы, иген кыры әлеге чынбарлыктан китү, башка – таныш булмаган чынбарлыкка күчү сурәте. Ләкин уйлары Зарифны үзе якын иткән чынбарлыкка тарта: “Тулы, тыгыз башакларын күтәрә алмыйча җиргә иелгән бодайлар... Быел нинди мул уңыш иде!... Хәзер инде көн-төн ашлык сугалардыр.” [;8].

Ә.Еники ике чынбарлык чиген төгәл билгели. Әлеге араны кеше үзенә таныш чынбарлыктагы кануннарга буйсынып үтә: “Менә Зарифның колагына кайдадыр якында гына ашлык суккыч машинаның гөрләве, эре көлтәләрне тартып алып йоткан чакта үкереп куюы ишетелгән кебек булды.” [2;8]. Командирның “Һава!” дип кычкыруы аны һич көтмәгәндә үзгә чынбарлыкны кабул итәргә мәҗбүр итә. Үзе өчен чит булган әлеге чынбарлыкта Зариф югалып кала, лейтенантның командасын ишетми, бары иптәшләре артыннан урыныннан кузгала. Димәк, Зарифта әлегә чит чынбарлыкта да үзе булып калырлык рухи ныклык җитешмиме? Юк, ләкин таныш булмаган яңа дөнья кешедән күпмедер күләмдә буйсынуны таләп итә. Рухи ныклык, ышанычлы әхлакый нигез булу чит чынбарлыкта да үзеңне табу мөмкинлеген булдыра.

Вакыйгаларда Зариф идеал иткән чынбарлык хакыйкате – мәхәббәт раслана. Төенләнештә укучы Зарифның кыз образына салынган илаһи матурлык белән очрашу мизгелен укый. Кызның ялгызлыгы, ярдәмгә мохтаҗ

булуының укучыда кызгану хисе уятуы табигый. Вакыйгаларда кыз түгел, яшәүне мәгънәле итүче бердәнбер хакыйкать туган ил, торган җир, сөйгән яр, бала, дип ышанган Зариф сынала. Димәк, ул тыныч-тигез тормышның нигезен белә, ләкин шул тормышны саклый-яклый белү – сынаулар килгәндә намусны алга кую ул. Автор укучысына сүз һәм гамәл берлеге турында – намусның яшәү кагыйдәсе булырга тиешлеге хакында сөйләргә алына. Шул рәвешле, бала-намус Зарифны яшәү юлына алып чыгачак, аның рухын какшамас итәчәк.

Укучы Зарифның юлда бала белән очрашуын җентекләп күзәтә. “Өч-дүрт яшьлек кыз баланың басып торганын күреп, бер адым да атларга өлгермәгән килеш ихтыярсыз тукталган” Зариф кызның ялгыз булуына бик гаҗәпләнә. Укучы кызның портретына салынган эчтәлекне укый – “озак елаудан күз төпләре шешенгән, кечкенә кулына берничә бөртек каен җиләге учлаган, шуны кабарга хәзерләнгән җиреннән туктап, зур соры күзләре белән Зарифка исе китеп карап торучы бала” [2;9] ярдәмгә мохтаҗ. Кызны тагын да матуррак сурәтләү мөмкин түгелдер: “аның өстендә зәңгәр сукнодан җәйге пальто, башында фетрдан тегелгән кара шапочка, аны кызыл тасма белән ияк астыннан китереп бәйләгән; аякларында озын сары ботинкалар һәм бер аягында галошы бар, икенчесен төшереп калдырган, ахрысы.” [2;9]. Ләкин авторның уе кызның матурлыгы аша укучыда хис тәрбияләүгә юнәлгән. Укучы Зарифның кызның камиллеге аша бирелгән матурлыкны һичшиксез коткаруын көтә. Ләкин герой ике юл чатында: “...аңарда кузгалган беренче теләк баланы тизрәк күтәреп аласы килү теләге булды. Шул ук вакытта ул ротадан аерылып калырга һич ярамаганлыгын да уйлап алды.” [2;9]. Герой бурыч үтәү ягына борыла - буйсына : “беренче хәрәкәте аның ротасы артыннан китү өчен юлга таба борылу булды” [2;9]. Ләкин хәрәкәт булмый кала: “...ул, бер адым да атламастан, кинәт балага таба кире борылды, ашыгып кына янына барды да җитез генә күтәреп алды” [2;9]. Дөресрәге, Зариф әлегә үзе дә абайламыйча, алга юнәлгән кискен хәрәкәт ясый: “Зариф, баланы кысып тоткан килеш, аяк астында аунаган чыбыкларга, агач

төпләренә абынмас өчен сикерә-атлый, ашыгып юлга чыкты.” [2;9]. Арткы рәттә салмак кына барган Зариф каршылык тудыручы башка шартларны сикереп үтеп (аяк астында аунаган чыбыклар, агач төпләре детальләре). Укучы Зарифның бу хәрәкәте эчке ярсу омтылыш белән бәйле икәнен сизә. Зариф башкача булдыра алмаганга, үз җанын тыңлап, шулай эшли. Ләкин “сыңар кулы белән мылтыгын уңайлый төшеп, кызу-кызу атлавы” [2;9] аның күңелендә борчу барлыгын сиздерә.

Баланың Зарифка мөнәсәбәте бирелеше аша укучы гүяки Зарифның эчке тавышы белән сөйләшүен укый. Алдан беркадәр ятсынган бала (Зарифның битеннән этәреп, аякларын селкеп елавы) – Зарифның беренче хәрәкәтенең – ротасы артыннан китү өчен юлга таба борылуының кабатланышы. Алдагы “сөйләшү”дә Зариф баланы, бала Зариф биргән шикәрне күкрәккә кыса. Шул урында Зарифның үз кызы Фәридәгә мәхәббәте әйтелә. Газиз баласын уйлау Зарифта “дулкын булып күтәрелгән сөенечле бер ярату” хисен көчәйтә, “бәлки ул шул минутта үз баласы белән бу бала арасында аерма тоймыйдыр” [2;10]. Димәк, автор Зарифтагы ярсу омтылышны нигезли. Бу адымга ирне йөрәгендә яшәгән ярату хисе этәргән икән. Мәхәббәтнең эчтәлеге булып торган җаваплылык хисе ирдә үзенә бәйсез рәвештә яши. Бу хисне бернинди шартлар да үзгәртә алмый. Ләкин бу хиснең киеренке шартларда өстенлек алуы кешене үзгәртә. Кеше үзендәге җаваплылык хисен аң төпкеленнән аң өлешенә күчерә, башка гамәлләрен шул хисне аңлы рәвештә алга куеп башкара. Хис торган саен көчәя – кешенең рухы ныгый, мәхәббәткә мөнәсәбәте алышына. Ярату дөньядагы иң олы көч буларак таныла һәм яшәү рәвешенә әверелә. Һәркем алдында торган бурыч әнә шул.

Укучы Зарифның яшәү ягына чыгуын аңлый, күз яшьләре ир күңелендә урнашкан мәхәббәтнең ныклыгын раслап куя: “Әтиең, әниең бармы? – дип сорады Зариф, һәм аның тамак төбе кытыкланып, күзләре дымланып китте” [;10].

Зариф белән бала арасындагы алдагы сөйләшүдә укучы ике туганның бер булып яшәвен күрә (“бала, тарсынмыйча, әүвәл бер кулындагы ике бөртек җиләген капты, соңра икенче кулындагы шикәрен суыра башлады” [;10]). Бала теле белән кеше өчен иң кадерле булган кыйммәтләр хакыйкать буларак кабатлана: “Әнием дә бар, әтием дә бар... безнең әле тагын кәҗәбез дә бар. Бәтиләре ап-ак.” [;10]. Соңгысы – кәҗә детале гаилә, тормыш бөтенлеген искәртеп килә. Тик тагын бер хакыйкать Зариф өчен әйтелгәндәй укучыга ишеттерелә. Әти кеше – баланың таянычы, горурлыгы, саклаучысы икән (баланың горурланып әтисенең лейтенант икәнлеген әйтүе). Димәк, ярата белү – якыннарың горурланырлык кеше була алу, ди автор.

Ләкин укучы Зариф күңелендә урнашкан, аңланган җаваплылык хисенең әле сыналачагын көтә. Чөнки Зарифны бәхетле иткән ярсу омтылышы аның киләчәк гамәлләренең дә башлангычы булып ныгырга тиеш. Иң мөһиме – Зарифның бу юлдан китмәячәгенә укучы ышанырга, ахыр килеп, бу юлны үз яшәү юлы итеп кабул итәргә тиеш. Артиллерия атышы пространствода шомлы тынлык урнаштыра. Укучыда геройларны борчыган сорау туа: нишләргә? Зариф та бала кебек менә-менә югалып калыр сыман: “Зариф аны үзенә кыса төште, һәм аңа икесенең дә йөрәкләре бергә типкән кебек тоелды.” [;11]. Укучы хисләрнең киеренкеләнгәнен сизә, Зариф баланы юата алырмы? Иң мөһиме – Зариф моңа үзе ышанмый. (баланы юатканда аңа “үз тавышы баз эченнән килгәндәй тонык, саңгырау булып ишетелә” [;11]). Биредә автор укучыдан яратуны җиңә алырлык бердәнбер җимергеч көчне – курку хисен таптыра: “Бала, Зарифка сыена төшеп, бер кулы белән аның муеныннан урап алды. Зариф, белмим баланы юатыр өчен, белмим үзенең эчке бер уеннан: “Без кая барабыз?” – дип сорап куйды.” [;11]

“Без кая барабыз?” – хикәяләүче укучыга шулай эндәшә, юл башында гел куелырга тиеш сорау икәнлеген искәртә.

Бу өлештә бала образы тулысынча укыла. Баланың җитди итеп: “Әбиләргә кунакка, - дип җавап бирүе укучыны елмаерга, шул ук вакытта уйланырга мәҗбүр итә. Юл башында җаваплылык хисе тора икән, бу сорауга

җавап әзер, ул катгый, бер һәм үзгәрә алмый торган хакыйкать кебек. Бала бер юлны гына белә, намуслы кеше дә нәкъ шулай. Биредә автор кешенең эчке тавышын җитди яңгырата кебек: “Зариф хәзер чыннан да аптырашта калды. Нишләргә?” [;11]. Укучы Зарифны намусы кушканча эшләргә этәргән ярсу омтылышның салкын исәп белән алышынуын, Зарифның курка төшүен сизә: “Дөресен әйткәндә, ул һич туктамастан ротасын куып җитәргә тиеш” [;11]. Шул рәвешле, автор кешеләрне исәп-хисап колы иткән хисне атый – курку.

Укучы Зарифны башка юл сайласа, гафу итмәс иде. Әмирхан Еникинең осталыгы да шунда. Ул укучысын герое пространствосында – аның күңел кичерешләре “тозагында” тота. Зариф әле җаваплылыкны аң өлешендә урнаштырып, яшәү кагыйдәсе итмәгән икән. Югыйсә, аңарда икеләнү булмас иде: “Ләкин кулында сыенып утырган бала аны ике юл чатында калырга мәҗбүр итте. Баланы ут эченә кадәр алып барырга мөмкин түгел. Ул соңгы өмет белән, хәтта чакырып тирә-ягына каранды.” [2;11]. Укучы Зарифның җаваплылык һәм курку хисе белән билгеләнгән ике яшәү юлында калуын укый. Мондый вакытта кеше соңгы өмет белән, чакырып илаһияткә, башкаларга мөрәҗәгать итә. Асылда кеше үз намусына – илаһи башлангычына эндәшә. Бу – кешенең илаһи башлангычы белән элемтәгә керү омтылышы мизгеле. Башкача, намусның эндәшүе: “Бала, Зарифның нәрсә уйлаганын сизенгән шикелле, зур булып ачылган күзләре белән аңа бик җитди карап тора” [2;11]. Хәзер инде Зариф, никадәр авыр булса да борылмаячак, чөнки автор укучысына шулай гына тиеш икәнлеген раслады. Зариф илаһи башлангычын таба: “Бу караш Зарифның икеләнүен өзде...” [2;11].

Станциянең платформасы – Зариф сайлаган юлның башы, тимер юл – аның турылыгы белдерелеше. Ана – кеше өчен намуслылык бизмәне. Әнисен тапкан бала кулыннан төшеп киткән шикәр деталенең мәгънәсе – рухи ныклык – тормыш юлында иң җитди таяныч дигән эчтәлек ачыла. Шул урында Зарифның күңелендә урнашкан какшамас хакыйкать укыла: ул “ана

белән баланың кавышу мизгеленә соклану тулы караш кына ташлый алды". [2;12]. Бирелә Зарифның илаһи башлангычы белән якынаю мизгеле тасвирлана. Шул халәттә автор аны чит тоелган дөньяга алып керә (ул мылтыгын иңеннән кулына ала), ул лейтенант белән сөйләшә.

Текстта кабатланган лейтенант образы җаваплылык хисен яшәү кануны иткән бердәнбер образ кебек укыла. Зариф тагын үз юлының дөреслеген тикшерү алдында кала. Тик бу юлы аңа кешедән өстен торган хакыйкать үзе эндәшә: "Сез зур изгелек эшләгәнсез". Димәк, зур изгелекләр кыла алу – җаваплы була белү кешене гел алгы позициядә тота. Шуңа күрә автор әйткән, бала тарафыннан кабатланган яшәүне һәм үлемне мәгънәле итүче туган ил, торган җир, сөйгән яр, балага карата зур изгелекләр кылу турындагы бердәнбер хакыйкать лейтенант образына салынган эчтәлек аша төгәлләштерелә.

Соңгы өлештә авторның укучысына әйтергә теләгән сүзе укыла: "Биредә үлем никадәр әрсез, рәхимсез булса, тереклек шулкадәр үз-үзенә ышанучан, бирешмәс, мәгърур була белә." [2;13] Чын сугыш кыры дип рәхимсез яшәеш пространствосы атала. Димәк, кешенең яшәве үз-үзенә ышанудан башланырга тиеш. Шул вакытта кеше Илаһиятнең - "олы алмазның бөтен сыйфатларын үзендә саклый. Ул каты… һәм нурлар чагылдыра." [2;13]

Укучы Зариф белән бергә тынлык артында яшерелгән илаһи серле матурлыкны – "аңлавы читен булган бер тынычлыкны тоя". Гамьсез тынлыкны Зариф омтылган "кояшлы иртә тынычлыгы, нурлы иртә матурлыгы" [2;13] кебек күңел тынычлыгы, гармония алыштыра. Хәзер ирнең муенында – җаваплы булырга чакырып торган мәхәббәт назы – кул җылысы. Үлем тормышың мәгънәле булганда куркытмый ("ул пуля тисә, бары тик чеметеп кенә алыр кебек" [2;13]), дип фәлсәфи проблеманың чишелеше табыла.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
2. Еники Ә. Әсәрләр, өч томда. III том. Хикәяләр. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1991. – 416 б.